

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

CİLT : XL

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

PROF. DR.
NECATİ ÖNER
ARMAĞANI

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TERTİP HEYETİ
PROF. DR. SÜLEYMAN HAYRİ BOLAY
DOÇ. DR. RECEP KILIÇ

ISBN: 975 - 482 - 492 - 4

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

TAKDİM

Ülkemizde bir türlü anlam veremediğim tuhaf alışkanlıklarımızdan birisi de, alanında temayüz etmiş ve değerli hizmetler vermiş insanların öldükten sonra takdir edilmeleri, ne büyük değer olduklarının ancak o zaman farkına varılması hadisedir. 35-40 yıl hizmet ettikten sonra aktif hayattan çekilen nice değerler bir köşede unutulur; öldükten sonra birden hatırlanır ve büyük hizmetler yaptığı anlatılır, nadiren de olsa adına armağan dediğimiz yayınlarla hakkı teslim edilmeye çalışılır.

Sonuçta kendisi ile ilgili hiçbir şey yapılmayanlara göre bu da olumlu bir davranıştır. Gecikmeli de olsa, bir hakkın teslimi olması açısından olumlu bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Şüphesiz olması gereken, bu müstesna şahsiyetlerin, hayatta iken kendileri ile ilgili bu değerlendirmelerin yapılmasıdır. Gelenek bu istikâmette oluşursa herhalde çok daha isabetli olur.

Olması gerektiğini ifade ettiğimiz bu üslubun güzel bir örneği elimizdeki kitapla verilmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 40 yılı aşkın öğretim üyesi ve yönetici olarak hizmet veren Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, dostları ve öğrencileri, bir vefa örneği olarak emek mahsulü bu eseri meydana getirdiler. Prof. Öner'i değişik yönleri ile, özellikle felsefe alanında ülkeye yaptığı ve yapmaya devam ettiği hizmetleri ile unutulmazlar arasına soktular. Şifahi ifade ve övgüler uçar gider, ama yazılı dökümanlar nesilden nesile intikâl eder, sonsuza dek bâki kalır.

Prof. Dr. Necati Öner'in meslektaşları, eski ve yeni öğrencileri onu çeşitli yönleri ile değerlendirdiler ve sonuçta felsefi ağırlıklı ve muhtevalı bir eser ortaya çıktı. Bu eserin yıllarca hizmet verdiği İlahiyat Fakültesi yayınları arasında yayınlanması en uygun yoldu. Nitekim öyle oldu; Üniversitemizin onayı ile eser elinize ulaşmış oldu. Bu ilgi ve yaklaşımı dolayısı ile Sayın Rektörümüze ve Üniversitesi Yayın Komisyonu ile Yönetim Kurulu Üyelerine şükranlarımı sunarım. Baskıyı gerçekleştiren Üniversitemiz matbaasının değerli yönetici ve çalışanlarına ayrıca teşekkür ederim.

Yeni ve olması gereken bir gelenek oluşturması dileği ile okuyucuya saygı ile sunulur.

*Prof. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dekanı*

PROF. DR. NECATİ ÖNER'E SAYGI!

Osmanlının en büyük şâiri kabul edilen Bâkî

*Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân sâf sâf!*

diyor. Koca Bâkî bile zımnem, hayatta kadrinin iyi bilinmediğinden şikayet ediyor. Ferid Kam da:

*Sağlığında nice ehl-i hünerin
Bir tutam tuz bile konmaz aşına
Evvel ânu öldürürler acından
Sonra bir Türbe dikerler başına*

diyerek insanların kadir bilmezliğinden, kıymetleri heba etmelerinden, nankörlükten ve vefasızlıktan şikayet etmektedir.

Başka toplumlar nasıldır? Bilmem, ama bizim toplumumuzda vefasızlık ve kadirbilmezlik eskiden beri şikayet edilecek kadar yaygın sayılır.

Daha erken dönemlerde Üniversitelerimizde büyük hizmetler görmüş çok değerli hocaların adına çıkarılan armağanların büyük bir kısmı, onların vefatlarından sonra çıkarılmıştır. Armağan edilen değerlerin haberi olmadıktan, vefalılığın hazzını tatmadıktan sonra, armağanın değeri ne olacaktır?

İşte bu düşüncelerle Prof. Dr. Necati ÖNER hocamızın yarım asra varan hasbî (karşılıksız) hizmetlerinin hatırlanmasına vesile olması için bir "Armağan Kitabı" hazırlamayı düşündüm. Bana Doç. Dr. Recep KILIÇ her bakımdan yardımcı oldu. Türkiye'deki 70 kadar seçkin felsefeciyeye ve hocanıdan diğer bazı dostlarına haber verip yazı istedik. Hepsini memnuniyetle katılabileceklerini söyledi. Fakat bir kısım arkadaş, mazeretleri sebebiyle katılamadı. Zaman ayırıp çok değerli yazılar gönderen arkadaşların hepsine kalbî teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunarım. Neticede hocamıza lâayık kalıcı, muhtevalı büyük bir kitap meydana geldi.

Kitabın yayımlanması için Gazi Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Enver Hasanoğlu alâka gösterdi. Üniversite adına yayımlayabileceğini söyledi. Fakat Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, 'bu kitabı neşretmek bize düşen bir vazifedir' diye kitaba el koydu. Derhal Rektör Sayın Prof. Dr. Günal AKBAY ile görüşüp karar çıkarttı. Sayın Dekana ve Sayın Rektör AKBAY'a da bu sıcak alâkadan dolayı teşekkür ederim. Her bakımdan örnek bir hareket ve örnek bir kitap oldu. Bu, muhterem ÖNER'e, lâyük olduğu saygının küçük bir nişanesidir. Nice nice yıllara!... Derin saygılarımızla...

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

İÇİNDEKİLER

Sayfa

HAYATI, ESERLERİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Araş. Gör. İsmail KÖZ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Biyografisi</i>	3
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER ile "Düşüncelerinin Gelişim Seyri" Üzerine Yapılan Mülakat</i>	9
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY, <i>Felsefe Yapmak ve Necati ÖNER</i>	15
Prof. Dr. Afşar TİMUÇİN <i>Hocamız Necati ÖNER</i>	21
Prof. Dr. Bilal DİNDAR <i>Felsefeyi Sevmek</i>	23
Prof. Dr. Şahin YENİŞEHİRLİOĞLU <i>Kendimle Sesli Bir Konuşma</i>	27
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Sosyal Yönü</i>	35
Prof. Dr. Necmettin TOZLU <i>Felsefeyi Güzelleştiren Adam</i>	39
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Prof. Dr. Necati ÖNER'in Hürriyet Anlayışı</i>	45
Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI <i>Örnek Bir İnsan Hocam Prof. Dr. Necati ÖNER</i>	79
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ÇÜÇEN <i>Mantığın Kaynağı Problemi</i>	83

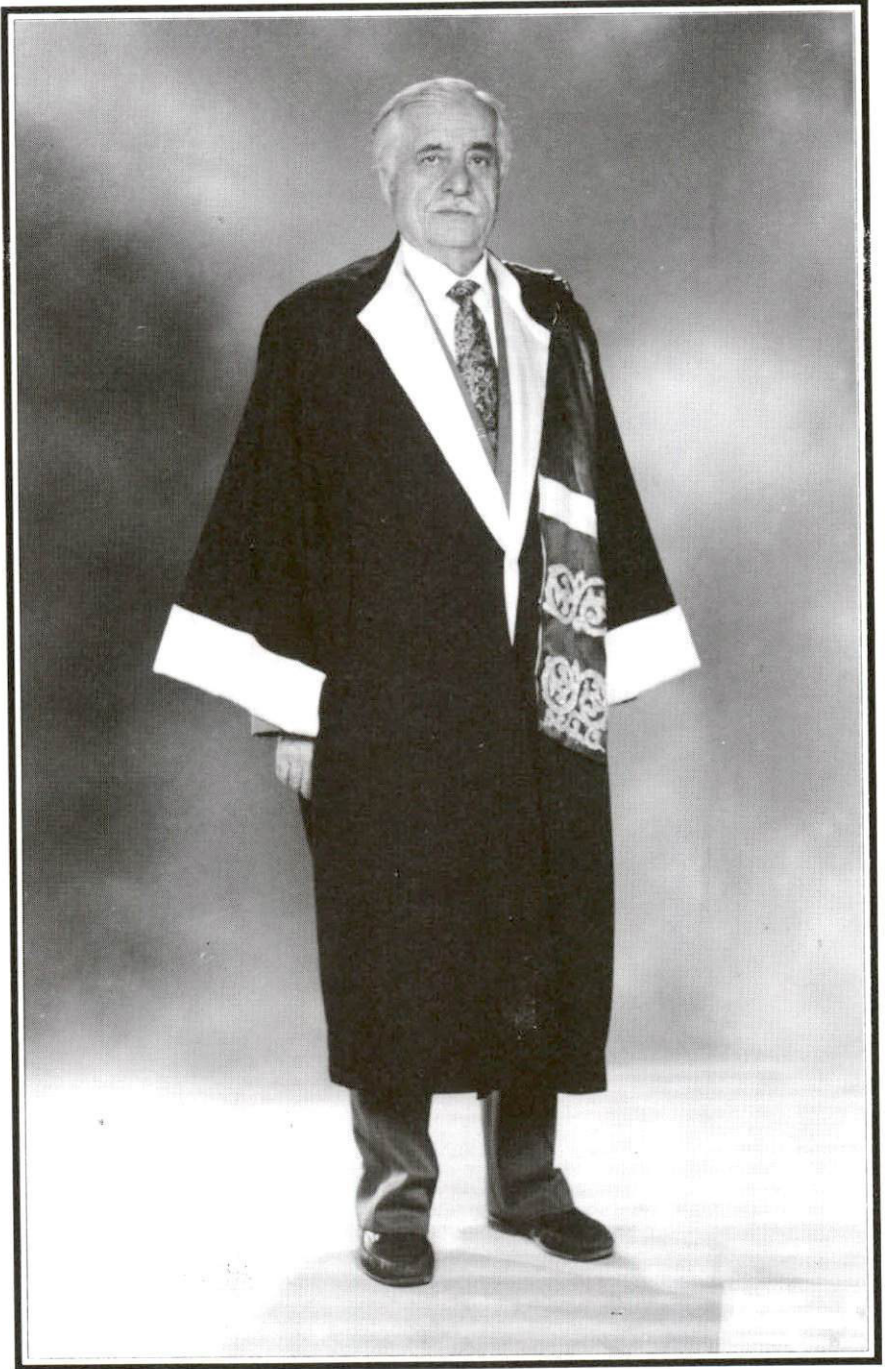
SİSTEMATİK FELSEFE İLE İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Teo GRÜNBERG <i>Bilgi Teorisi ve Gettier Problemi</i>	97
Prof. Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL <i>İletişim Bağlamında Mantık ve Dil</i>	105
Prof. Dr. Teoman DURALI <i>Tarihin Dayanılmaz Ağırılığı</i>	117

VII

Prof. Dr. Doğan ÖZLEM <i>Felsefi Hermeneutiğe Geçiş Yolu Olarak Tarihselcilik</i>	127
Prof. Dr. Hüsameddin ERDEM <i>Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri</i>	147
Prof. Dr. Hanifi ÖZCAN <i>Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım "Temelcilik" ve "İmancılık"</i>	157
Doç. Dr. Hakan POYRAZ <i>Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Olarak Fanatizm</i>	177
Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM <i>Düşünce Özgürlüğü Üzerine</i>	189
Doç. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN <i>Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine</i>	195
Doç. Dr. Ayhan BIÇAK <i>Tarihin Yapısı ve Kültür Bilimlerindeki Rolü</i>	205
Doç. Dr. Recep KILIÇ <i>Din Öğretimini Temellendirme Problemi</i>	215
Yrd. Doç. Dr. Şahin FİLİZ <i>İslam Felsefesinde Tanrı Anlayışı Karşısında Bireyin Konumu Problemi</i>	223
Dr. Münir DEDE <i>Kapalı Toplum ve İlk İnanışlar</i>	243
J. Ronald ENGEL (Çeviren: İbrahim ÖZDEMİR) <i>Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı</i>	255
FELSEFE TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Ömer Naci SOYKAN <i>Hegel Sisteminde Tarih Felsefesi</i>	271
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslâmî Kökenleri</i>	291
Doç. Dr. Nurten GÖKALP <i>Beden-Zihin Etkileşimi ve Popper İle Eccles</i>	301
Yrd. Doç. Dr. Ülker ÖKTEM <i>Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi</i>	311
Yrd. Doç. Dr. Emel KOÇ <i>J.P. Sartre Felsefesinde "Ben-Başkası-İletişim" Problemi</i>	333
BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mübahat Türker-KÜYEL <i>"Ulemâ-i Kiram" ve "Tafra-Tehille"</i>	351

Prof. Dr. Esin KAHYA <i>Erzurum'lu İbrahim Hakkı</i>	371
Prof. Dr. Hüseyin AYDIN <i>Kusta B. Luka ve Ruh İle Nefs Arasındaki Ayırım Adlı Kitabı</i>	387
Doç. Dr. Remzi DEMİR <i>Takiyüddin İbn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uygulaması</i>	403
Doç. Dr. Melek DOSAY <i>Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz" Adlı Eseri</i>	425
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR <i>Kemâlüddin el-Fârîsi ve Tenkih el-Menâzır Adlı Kitabı</i>	433
KÜLTÜR HAYATI İLE İLGİLİ YAZILAR	
Prof. Dr. Mehmet AYDIN <i>"Türk Müslümanlığı" Üstüne Bazı Düşünceler</i>	445
Prof. Dr. Şafak URAL <i>Demokrasi Kavramı, Toplumsal Değerler ve Birey</i>	451
Prof. Dr. Muammer C. MUŞTA <i>Sekülerleşme Laiklik Demokrasi ve Eğitim</i>	461
Doç. Dr. Mehmet AKGÜN <i>1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar</i>	475
Yrd. Doç. Dr. Uğur Köksal ODABAŞ <i>Rıza Tevfik ve Felsefesi</i>	499
Dr. Yaşar KALAFAT <i>Horasan Eri Olarak Bilinen Anadolu Yatırları-I</i>	511

PROF. DR. NECATİ ÖNER

*BİLİM TARİHİ İLE İLGİLİ
YAZILAR*

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI

*Prof. Dr. Esin KAHYA**

On yedinci yüzyıldan itibaren Batı ile karşılaştığında bilim alanında Osmanlı İmparatorluğunda gözle görülür bir gerileme belirlenmektedir. Batıda bu yüzyılda Descartes, Francis Bacon, Galile ve Newton, gibi daha sonraki bilimsel çalışmalara yön veren bilim adamları çalışmalarını sürdürürken ve farklı dallardaki çalışmalarlarıyla katkılarda bulunurken, aynı paralelde çalışmalara Osmanlı İmparatorluğunda rastlanmamaktadır'. Siyasî, iktisadî ve bilimsel yönden bir durgunluk döneminin işaretlerini veren Osmanlılarda, Avrupa etkisi de kendisini hissettirmeye başlamıştı. Bu dönemde devrin özelliklerin aksettiren bilim adamları Katip Çelebi'dir. Adıvar Katip Çelebi için şöyle demektedir: 'Batı ilmi ile sıkı temasa başlayan ve özellikle o ilmin değerini ve önemini taktir eden ve batı ilmiyle Doğu ilmi arasındaki setti yıkmaya çalışan kişi olması dolayısıyla, kendisi Türkiye'nin ilmi devrimcisi olarak anmasak bile, Türkiye'de ilmi Rönesans'ın müjdecisi diye kabul edebiliriz'. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu artık yüzünü Batıya döndürmüş; Batıda hızla gelişen bilimsel faaliyetin farkına varmıştı².

On altıncı yüzyılda Avrupa'daki bilimsel faaliyet ve Osmanlı İmparatorluğundaki karşılaştırıldığı zaman bilimsel açıdan çok belirgin bir farklılık göze çarpmaz, ancak bilindiği gibi, Avrupa'daki bilimsel çalışmalardaki reform çalışmaları on ikinci yüzyıldan başlayarak kendini yenilemiş, İslam Dünyasındaki belli başlı bilimsel eserlerin çevrilmesi ile belli bir temel oluşturulmuştu. Bir taraftan bilimsel temel oluşturulurken, diğer taraftan eğitim ve öğretim kurumlarındaki yapılanmalar bilimin sağlam temellere dayandırılmak suretiyle gelişim sürecinin sürekliliği sağlanacak şekilde bir düzen kurulmuştu. Halbuki Osmanlılarda İslam Dünyasından intikal eden bilgilerin kullanımı aralıksız sürmüştür; bir başka ifade ile, aslında Osmanlı İmparatorluğundaki bilimsel çalışmalar aslında İslam Dünyasındakilerin bir devamı niteliğindedir. Ancak, Batıda yapılan atılım niteliğinde bir harekete Osmanlılarda rastlanmamaktadır. Bundan

* Ankara Üniversitesi Felsefe Profesörü

1. Dampier, William Cecil, A History of Science, Cambridge 1948.
2. Adıvar, A.A., Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1970, s. 110-115.

dolayıdır ki on yedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasında bilimsel açıdan önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır ve bu farklılık on sekizinci yüzyılda daha da fark edilir hale gelmiştir.

On yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğunda hissedilmeye başlayan Batı etkisinin on sekizinci yüzyılda daha da artarak devam ettiği görülmektedir. Devlet de Avrupa'nın bilimsel ve teknik olarak daha ileri oludğunu kabul ederek, Batılılaşma deneyecek olan hareketin ilk adımları diyebileceğimiz hareketleri başlatmıştır. Bunlardan biri matbaanın kurulmasıdır³.

Yine bu yüzyılda Batılılaşma hareketleri içinde yer alan çeviri faaliyeti ve batı modeli açılan teknik okullarla karşılaşmaktayız. Bunlardan birincisi içinde erken tarihlerde olmak üzere, daha çok İslam Dünyasının belli başlı klasik eserlerinin çevirilerine rastlamaktayız. Bunlar arasında Batıda da uzun yüzyıllar yaygın bir şekilde kullanılan ve ders programlarında yer almış olan İbn Sina'nın el-Kanun adlı eserinin Osmanlıca çevirisi de bulunmaktadır. Ancak o tarihlerde yapılan çevirilerin bugünkü anlamda bir çeviri olmaktan çok, bir yorum şeklinde olup, çevirmenin katkılarının da bulunduğu bir çeviri olduğu da bilinmelidir. Tokatlı Mustafa'nın el-kanun çevirisi de bu nitelikte olup, zaman zaman devrinin bilgilerini katmaktan kaçınmazken, kendisi için gereksiz gördüğü kısımları da almamakta tereddüt etmemiştir.

Bu dönemin diğer bir yeniliği de Batıdaki teknik okullar örnek alınarak kurulan okullardır. Bunlar ilk adımda Mühendishaneler Kara ve Deniz Mühendis Okulu olup, bunları müteakip yıllarda başkaları izlemiştir. Bu okullarda öğretim görevini üstlenecek yeterli öğretim elemanı olmaması dolayısıyla, öncelikli olarak yurt dışından uzman getirilirken, daha sonraki yıllarda, yurt dışına öğrenci gönderilerek bu açık karşılanmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde Batı etkisini gösteren bilim adamları arasında Ömer Şifai ve Bursalı Ali Münşi örnek olarak verilebilir. Her ikisi de on altıncı yüzyıl Paracelsus tarafından ortaya atılan fikirlerden oluşmuş olan ve daha sonra Avrupa'da yaygın olarak etki yaratmış olan iatrokimya cereyanının Osmanlı İmparatorluğunda tanıtılmasında öncülük etmişlerdir. Canlı yapı ile cansız varlıkların kimyasal yapılarının temelde benzer olduğu görüşü üzerine temellendirilmiş olan bu fikir akımının etkisinde kalmış olan bu iki bilim adamımız bu cereyanı tanıtan çeviriler yapmışlar ve özgün eserler vermişlerdir. Aynı şekilde Abbas Vesim gibi bazı hekimler Avrupa'da on altı ve on yedinci yüzyıllardaki bazı görüşlere eserlerinde yer vermiş, onları tanıtmıştır.

Bu dönemde yaşamış olan bilim adamları arasında Gelenbevi İsmail Efendi, Şaban Şifai, Abdülaziz Efendi, Kalfazade Çınarı Efendi'nin adla-

3. Ersoy, Osman, Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler, Ankara 1959.

rı zikredilebilir. Bunlardan Gelenbevi İsmail Efendi ve İsmail Çinari matematikle ilgilenmişlerdir. Bazı matematik tarihçilerine göre, İsmail Çinari logaritmayı bulan kişidir. Bazıları ise Gelenbevi'nin bu konuda yapılmış çevirilerden yararlanmış olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak ona logaritmayı tanıtan kişi olarak vasıflandırılabilir. Onun astronomi ile de ilgilendiği bilinmektedir.

Abdülaziz Efendi hekim olup, on yedinci yüzyılda W. Harvey tarafından bulunan kan dolaşımı hakkında bilgi vermiştir. Şaban Şifaii daha çok pediatri ile ilgilenmiş bir hekimdir.

On sekizinci yüzyılda bu yenileşme hareketleri paralelinde Batıdaki bilimsel çalışmaları aktarmaya çalışan bilim adamlarının yanı sıra, klasik bilgiye itibar eden, daha çok ansiklopedik diyebileceğimiz, yani birden çok bilim dalı ile ilgilenen düşünürlere de rastlanmaktadır. Bunlar arasında şüphesiz ki, Erzurumlu İbrahim Hakkı ayrıcalıklı bir yere sahiptir. O bir taraftan Batıdaki gelişmeleri verirken, diğer taraftan klasik bilgiyi de ihmal etmemiştir. Her ne kadar daha çok dini bilimlere itibare tmişse de, müspet bilimlere de çalışmaları arasında yer vermiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı 18 Mayıs 1703 tarihinde Hasankale'de dünyaya gelmiştir. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Şerife Hanife Hanım'dır. Kendisi bu doğum tarihini şöyle ifade etmektedir:

*Hicretin tarihi bin yüz on beş oldu ol bahar;
Kal'ayı Ahsan'da İbrahim Hakkı doğdu zar.*

Babası Tillo'ya (Aydınlar) gidip orada Şeyh Aziz'e bağlanmıştır. Dokuz yaşındayken İbrahim Hakkı da babasının yanına, Tillo'ya gitmiş, ancak 1720'de babasının ölümü ile Erzurum'a, amcasının yanına dönmüştür. Orada tahsiline devam ettikten sonra, İbrahim Hakkı, 1728'de tekrar Şeyh'in yanına gelmiş ve Şeyhi İsmail Fakirullah ölene kadar da orada kalmıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı yaklaşık 33 yaşındayken, Firdevs Hanımla evlenmiştir ve 1738'de Hacca gitmiştir. 1747'de İstanbul'a giden İbrahim Hakkı orada, Sultan I. Mahmud'un (1730-1745) Saray Kütüphanesinde çalışmıştır. Daha sonra onun müderrislik yapması uygun görülüp, Erzurum'da Abdurrahman Gazi Zaviyedarlığı verilmiştir. 1755'de İbrahim Hakkı ikinci kez İstanbul'a gitmiştir ve 1757'de Hasankale'ye dönmüştür. İbrahim Hakkı orada meşhur ansiklopedik eseri Maarifetname'yi kaleme almıştır. Orada Abdurrahman Dede Tekkesi Zaviyedarlığına getirilen alimimiz, 1763'de tekrar Tillo'ya dönmüş; orada eski hocası İsmail Fakirullah'ın torunu Fatma Azize ile evlenmiştir. İbrahim Hakkı 1798'de hastalanarak vefat etti.

İbrahim Hakkı ilk eğitimini babasından almıştır. Daha sonra onu etkileyen Şeyhi ve hocası İsmail Fakirullah olmuştur. Ona olan minnet ve sevgisini belirten birçok şiir yazmıştır. Bunlardan birinde şöyle demektedir:

*Ey Fakirullah bu Hakkı bendebi,
Aşık-ı ferzane ettin akıbet.*

O, kaleme aldığı bir çok eserde bilimin önemini vurgulamıştır. Bilimsel faaliyeti önermiştir. Kendi de yaşadığı sürece bilimsel faaliyete önem vermiştir. Aynı şekilde, güzel ahlakı, dini heyecanı ve ilahi aşkı işleyen şiirler yazmıştır. Bütün söylediklerine ve önerdiklerine kendi de uymaya gayret etmiştir⁴.

İbrahim Hakkı ile ilgili olarak buraya kadar verilen açıklamadan da anlaşılacağı gibi, onun hayatında belli başlı dört dönem ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, babasının ölümüne kadar Tillo'daki hayatıdır. İkincisi babası öldükten sonra Erzurum'a gelmesinden sonra, oradaki hayatıdır. Bu dönemde, İbrahim Hakkı o sırada müftü olarak Erzurum'da görev yapan Molla Muhammed'den Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Üçüncüsü ise tekrar Tillo'ya döndükten sonraki hayatıdır. Dördüncü dönem ise onun İstanbul ve Hac ve dönüşünde uğradığı Mısır seyahatleridir (1747 ve 1755). Onun hayatında bu seyahatlerin önemli yeri olmuştur.

İbrahim Hakkı'nın hayatında kendisine ders veren hoca ve seyahatlerinin çok önemli rol oynadığı belirlenmektedir. Çünkü bu etkiler sayesinde ki, o, meşhur eserlerini kaleme alabilmiştir. O, ilk İstanbul'a gidiş dönüşünden sonra, *Tertibi'l-Ulum* adlı eserini yazmıştır. İkinci gidiş dönüşünde ise, meşhur eseri *Maarifetname*'yi kaleme almıştır. Şüphesiz ki, onun Hac ziyaretlerinin ve de Mısır seyahatinin de yazmış olduğu eserlerde izlerini görmek mümkündür.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yaklaşık 40 kadar eseri olduğu söylenebilir⁵ de onun eserleri hakkında en sağlıklı bilgiyi yine onun kendisinden öğreniyoruz. Belli başlı eserlerini, bize o, şöyle tanıtmaktadır:

*Fakiri der ki te'lif ettiğimiz on beş kitab olmuş,
Usul-u beş fenn adlarıyla on hisab olmuş,*

*Ahiname nazımındır ve nesrim Maarifatname,
Ve İrfaniyye, İnsaniyye, Mecmua yazıp name,*

.....
.....

4. Çelebioğlu, Amil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara, 1988, s. 1-8.

5. Diclehan, Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980; Çavuşoğlu, Hayrünnisa, *Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1974.

*Adının ahiri "ha" ise ol ilm-i hakikattir;
Adının ahiri "mim" ise ol ilm-i şeriattır.*

*Kamunun ibtidasıdır, Ahiname inşad,
Hem olmuş intihası He'eyü'l-İslam'ın irşad.*

*Bu ikinin arasında kamusu zikr olunmuştur.
O tertib üzre kim te'lifî hem öyle bulunmuştur.*

*Heman seksen ile doksan bir arasında bu on evlad,
Beş anadan doğup olmuş bu Hakkı onlar ile şad⁶.*

İbrahim Hakkı'nın eserlerinden birisi *Divan*'ıdır. Yazarın *İlahiname* dediği, 1755 yılında yazılmış olun bu eseri, 1263 H.'de basılmıştır. Bu eseri onun daha çok dini-tasavvufi şiirlerini içermektedir. Yazar kendi yazdığı şu satırlarla bu eserini yaklaşık altı ay içinde yazdığını ifade etmektedir:

*Hoş altı ayda bed'i hatm olundu nazm-ı divanın
Sen Ahsen kal'alıdan bu güzel eş'ar yetmez mi?*

Bu eserden alınmış bazı gazeller *Maarifetname*'sinde de verilmiştir.

Yine onun belli başlı eserlerinden biri de *İrfaniyye*'dir⁷. Bu eser, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak 1761'de yazılmış olup, bir derlemedir. Arapça kısmında nefisle ilgili ayet ve hadisler verilmektedir; Abdülkadir Geylani'nin, İbn Arabi'nin, Gazzali'nin, Kemal Paşazade'nin, Ömer b. Ferid'nin, Şeyh Ebu'l-Vefa'nin, Akşemseddin'in konuyla ilgili görüşleri verilmiştir. Eserin ikinci kısmı Farsça olup, aynı konu ele almaktadır. Yukarıda isimleri verilen bazı düşünürlerin yanı sıra, Ferududdin Attar, Şeyh Lahici'nin vb. fikirlerine de yer verilmiştir. Üçüncü kısım Türkçe olup, Gazzali'nin Kimyayı Saadet ve konu ile ilgili bazı din alimlerinin görüşlerine yer verilmiştir.

İbrahim Hakkı'nın belli başlı eserlerinden biri *İhsaniyye*'dir⁸. Bu antoloji şeklinde derlenmiş bir eser olup, o da *İrfaniyye* gibi, Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılmıştır. Eser 1763'de kaleme alınmıştır. Eser tasavvufia ilgili olup, daha çok öğretici niteliktedir. İbrahim Hakkı onu bize şöyle tanımlamaktadır:

*Bu İhsaniyye'nin her beyti bir iklim-i hikmettir;
Bu İhsaniyye'nin her harfi bir sırr-ı hakikattir.*

.....

6. Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mecmua, Süleymaniye Küt., Hacı Mahmud, 3388, s. 93/b.
7. Erzurumlu İbrahim Hakkı, İrfaniyye, Süleymaniye Küt., Hacı Mahmud, 2412.
8. Erzurumlu İbrahim Hakkı, İhsaniyye, Süleymaniye Küt. Düğümlü Baba, 352.

*Bu İhsaniyye'den her dem enis-i kalb-i her agah,
Bu İhsaniyye'dir ağleb celis-i evliyaullah.*

*Bu bin yüz yetmiş altıda bunun cem'i tamam oldu.
Cihanda senden ey Hakkı bu hoş tuhfe kiram oldu.*

Eserin ilk kısmı Arapça olup, Zeynelabidin, Fakirullah, gibi muhtelif şairlerin kaside ve muhammesler vardır.

Eserin Farsça kısmında Gazne'li Hakim Senai, Mevlana, Sadi, Hafız, Kemal-i Hocendi, İbrahim-i Iraki'den şiirler vardır.

Üçüncü kısımda Türkçe şiirler vardır. Bunlar arasında Fuzuli'nin Leyla-i Mecnun'undan, Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ile Zeliha'sından, Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinden, Süleyman Çelebi'nin Mevlud'undan parçalar vardı. Aynı kısımda Nabi'den, Nefi'den, Ruhi Bağdadi'den ve kendi şiirlerinden seçilmiş şiirler vardır. Bunlardan bir örnek olarak verelim:

*Cahilin ilm-i cem'i mal iledir,
Arifin izzeti Kemal iledir.
Aşk u şevk ehli vecd i hal ister;
Ne Kemal ister, ne mal ister.*

İbrahim Hakkı'nın temel eserlerinden biri ya da bir başka adıyla *Hamse*'sinin içindeki eserlerinden biri de *Mecmuatü'l-Meani*'dir⁹. Bu eserini, o Erzurum'da, 1765'de kaleme almıştır. Eserde manzum ve mensur kısımlar vardır. Eserde Arapça, Farsça ve Türkçe kısımlar karışık halde bulunmaktadır. Eserin içinde yaklaşık 55 eser önerilmektedir.

Bu eserin içinde bulunan kısımlardan biri 100 beyitten meydana gelmiş, *Tertibü'l-Ulum*'dur. Eser, Türkçe, manzum olup, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bazı eserleri gibi, bu kısım da müstakil olarak kaleme alınmıştır; 12 bölüm ve 125 beyitten meydana gelmiştir. Burada ilimlerin sınıflaması yapılmakta ve bu konuda bilgi verilmektedir. Kitabın ikinci kısmı, dil, ahlak, felsefe, matematik, astronomi, coğrafya ve tıp konularında bilgi verir. Bu eser basılmamış olup, onun İstanbul Üniversite Kütüphanesinde TY 3727 numarada bir yazma nüshası bulunmaktadır.

Yine *Mecmuatü'l-Meani* içindeki bir başka kısımda, *Kavaid-i Furu-siyye*'dir; adından da anlaşılacağı gibi, farsça sözlük olup, aynı zamanda bazı dil kurallarını da vermektedir. Yine, aynı eserin içinde *Kur'anü'l-Azim*, *Nasihatname* gibi kısımlar da bulunmaktadır.

9. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mecmuatü'l-Meani*, İstanbul, Arkeoloji Müzesi Küt., Said Paşa, 576.

İbrahim Hakkı'nın bu eserlerinin dışında belli başlı eserleri arasında *Maarifetname* zikredilir. Genellikle yukarıdaki eserlerle birlikte bu beş eser, Hamse diye adlandırılmıştır. Bu eserlerinin dışında İbrahim Hakkı'nın yer yer yukarıda söz konusu eserlerinden de yararlanarak meydana getirdiği ya da bu eserlere kaynaklık etmiş olan on eseri daha vardır.

Bunlardan biri *Tuhfetü'l-Kiram*'dır (1765). Bu eser Tillo'da yazılmıştır. Genel olarak, bu eser yukarıda ele alınmış olan *Mecmuatü'l-Meani*'ye kaynaklık etmiştir. Yine, onun kısa eserleri arasında *Nuhbetü'l-Kelam* 1769 yılında kaleme alınmıştır. Bu eser de daha önceki eserlerinden seçmeler şeklindedir. 1771'de İbrahim Hakkı, *Maşriku'l-Yuh* Arapça, Türkçe ve Farsça şiirlerden meydana gelmiş bir şiir antolojisi yazmıştır. *Sefine-i Ruh* adlı eserini ise 1773'de yazmıştır. Bu 40 bölüm halinde olup, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerden meydana gelmiştir. *Kenzü'l-Futuh* 1774'de yazılmış olup, seçme şiirlerden meydana gelmiştir. *Definetu'r-Ruh* Türkçe, Arapça ve Farsça şiir ve nesir olarak ruh hakkında bir kitaptır. 1775'de kaleme alınmıştır. Bu da *Mecmuatü'l-Meani*'den yararlanılarak hazırlanmıştır. *Ruhu's-Şuruh* 1776'da yazılmış olup *İlahiname*'den yararlanılarak hazırlanmıştır. *Ülfetü'l-Enam* 1776'da yazılmıştır. İçinde *Maarifetname*'den alıntılar içerir. *Urvetü'l-İslam* 1777'de yazılmıştır. Arapça ve Türkçe olarak hazırlanmıştır. 15 risaleden meydana gelmiştir; içinde Kur'an'la ilgili bazı açıklamalar, hadisler ve Esmâü'l-Hüsna verilmiştir. Bu eserler arasında yine zikredebileceğimiz *Hey'etü'l-İslam* 1777'de yazılmış olup, daha çok İslam Dünyası için gerekli bazı astronomi bilgileri verilmiştir.

İbrahim Hakkı'nın bir başka eseri, *Menaziü'l-Kamer* de şiir şeklinde kaleme alınmıştır; 190 beyitten meydana gelmiştir. Adından da anlaşılabilir gibi, eser daha çok ay, ayın hareketleri ay tutulması güneş tutulması, ay ve güneş takvimleri konusunda bilgi verir.

İbrahim Hakkı, *Saatname* adlı eserinde zaman hesapları üzerinde durmuştur; *Ruzname* ve *Gurrename* adlı eserlerinde de yine zaman hesapları ve takvim konusunda bilgi vermiştir. *Rub'l-Müceyyeb* adlı eserinde ise, İbrahim Hakkı, yukarıda adı geçen eserlerdeki bilgiyi vermekle birlikte, daha çok, takvim üzerinde durur. Bu açıklamalardan da anlaşılabilir gibi, bilim adamımız, astronomi ile çok yakından ilgilenmektedir.

İbrahim Hakkı'nın eserleri arasında özel yeri olan önemli eserlerinden biri de yukarıda da adını zikrettiğimiz gibi *Maarifetnamesi*'dir. Genel olarak, incelendiğinde Doğu ve Batı bilimini ya da bir başka ifade ile klasik bilimsel sistemlerle ve açıklamalarla yenisini birlikte veren bir eserdir. Bununla İbrahim Hakkı adeta bu yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu açısından bir geçiş önemi olduğunu anlatmak istemektedir. *Maarifetname*, İbrahim Hakkı'nın hacimli bir eseridir. Eser incelendiğinde, onun şiir ve nesir şeklinde kaleme alındığı görülür. Genel olarak cümleleri kısa ve dili nispeten ağdalı olup Erzurum lehçesine uygundur. Eser 1251 H.'de,

Bulak; litograf şeklinde 1261 H.'de Kazan'da; 1284 H.'de İstanbul'da, Muharrem Efendi Matbaasında; 1310 H.'de İstanbul'da Şirketi Sahafiyye tarafından ve 1328-1330 H.'de Ahmet Kamil Matbaası tarafından olmak üzere beş kere basılmıştır. Ayrıca eserin Fransızca ve Farsça'ya (Farsça'ya çeviren Şeyh Alaaddin Fauki) çevrilmiştir. Bu da bize eserin her ne kadar on sekizinci yüzyılda yazılmışsa da, daha sonra on dokuz ve yirminci yüzyıllarda da ilgi çekmeye devam ettiğini göstermektedir.

Maarifetname'nin Konya Mevlana Müzesi 1673'de kayıtlı nüshası Ahmed Mustafa hattıyla yazılmış olup, 1170 H. tarihini taşımaktadır. Bundan, bu nüshanın yazarın bizzat kendi nezaretinde kaleme alınmış intibamı uyandırmaktadır. Bu nüsha bu eserin en iyi nüshasıdır ve de 37 resim ihtiva etmektedir. Eserin bunun dışında birçok yazma nüshası, Türkiye başta olmak üzere, Dünya'nın değişik ülkelerindeki yazma kütüphanelerinde bulunmaktadır¹⁰.

Maarifetname 1757'de kaleme alınmıştır. O, bir giriş, 3 fen ve bir sonuç kısmından meydana gelmiştir. Bu fenler de alt bölümlere ayrılmıştır. Eser, yaklaşık 600 sayfa kadardır. Eserin yazma nüshalarının yanı sıra, Türkiye ve Mısır'da olmak üzere, baskı nüshaları da bulunmaktadır.

Eserde ilkin matematikten başlamak üzere, nazari bilimler konusunda bilgi verilmiştir. Bunlar arasında astronomi ayrıcalıklı bir yer işgal eder. Ayrıca biyoloji, psikoloji ve eğitim konularında bilgi vardır. Eserde daha sonra hadislerden başlayarak dini bilimlerle ilgili bilgi verilmektedir.

Matematikle ilgili olarak, iki konuda bilgi bulmak mümkündür. Bunlardan biri aritmetik olup, konuyla ilgili açıklamalarda İbrahim Hakkı aritmetiğin tanımını vermektedir ve bu tanım şöyledir: 'hesap ilmiyle özel bilgilerden (sayı bilgilerinden) bilinmeyen sayılar çıkarmaktır'. Sayı konusunda ise 'adet bir kemiyettir ki, bir ve ondan türeyen sayılara denir', demektedir. Aritmetikte oran ve orantının önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda olmak üzere, sayılar iki ana grupta ele alınır: tam sayılar ve kesirli sayılar. Kesirli sayıları İbrahim Hakkı şöyle belirler: 'eğer bir sayı diğer bir sayıya bağlı ise kesirlidir'.

İbrahim Hakkı aynı kısımda irrasyonel sayılar ve dört işlem konusunda temel bilgileri verdikten sonra, kesirli işlem örnekleri vermektedir. Bunlardan biri şöyledir: '4 sayılı bir orantımızda 2, 4 ve 3, 6 olsun; orantımız ise 2/4 ve 3/6 olsun. Bunun doğruluğunu araştırırsak, 2/4=3/6 ve

10. *Maarifetname*'nin başka kütüphanelerdeki nüshaları arasında Edirne, Selimiye 1089 (istinsah tarihi H. 1172), İstanbul, Arkeoloji Müzesi 1241 (çok güzel resim ve tezhipler içerir), Süleymaniye Küt., Hacı Mahmud 3261 (istinsah tarihi 1170) sayılabilir. Bunlardan başka Topkapı Sarayı Kütüphanesinin muhtelif kısımlarında *Maarifetname*'nin güzel tezhipli nüshaları bulunmaktadır. Bilindiği gibi, *Maarifetname*, 1310 tarihinde İstanbul'da Matbaa-ı Amire'de basılmıştır.

buradan $2 \times 6 = 3 \times 4$ olur. Bir başka işlem örneğinde $1/4$ eklenince 3 olan sayı nedir? cevap $2 \frac{2}{5}$ 'dir¹¹.

İbrahim Hakkı burada basit matematik örnekleri seçmiştir. Bunlar çoğunlukla günlük hayattan alınmadır ve biz onun daha çok aritmetiğin temel pensiplerini vermek istediği izlenimini ediniriz. Geometri ile ilgili açıklamalardan da aynı izlenimi elde etmek mümkündür. Burada nokta, çizgi, düzlem vb. gibi geometrinin temel kavramlarının tarifleriyle karşılaşırız. Örneğin noktanın tanımı şöyle verilmektedir: 'hiç bir boyutu olmayan ve hiç bir bölünme kabul etmeyen şekle denir'. Genel olarak verdiği açıklamalar Öklidyen geometri esasları ile sınırlıdır. Burada herhangi bir teorem ya da formülle karşılaşmaz; konu sonunda bazı geometrik şekillerin verilmesiyle yetinilmiştir¹².

Maarifetname'de daha sonra astronomi konusunda açıklamalar bulunmaktadır. Bilindiği gibi, İbrahim Hakkı'nın astronomiye özel bir ilgisi vardı ve bu ilgiyi onun eserinde verdiği açıklamalarda da belirlemek mümkündür. Ayrıca, yukarıda verilen açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, onun bir çok eserinde bu konuda bilgi bulmak mümkündür.

Maarifetname'de astronomi konusundaki açıklamalarda yerin yuvarlaklığı ile ilgili olarak bazı deliller gösterilmiştir. Örneğin 'gök yüzüne bakıldığında daima yarısı veya yarısına yakın kısmı görünmesi, yıldızların doğu halkı tarafından Batı halkından daha önce görünmesi (doğması), doğan yıldızların ufuktan gök yüzünün ortalarına doğru yavaş yavaş yükselmesi ve aynı şekilde batması, kutupta kuzey yıldızlarının artan yükselişleri, güney yıldızlarının alçalması gibi'.

İbrahim Hakkı *Maarifetname*'de Batlamyus sistemine uygun olarak, yerin evren sisteminin ortasında bulunduğunu (jeosantrik sistem), onun etrafında Ay ve Güneş dahil olmak üzere 7 felek bulunduğunu belirterek, bunların hareketleri, yere göre uzaklıkları, hareketlerinde görülen düzensizlikleri hakkında bilgi verir. O sisteme uygun olarak, bir sekizinci felekte söz eder. Bu burçlar feleğidir. On iki burcun feleği doğudan batıya doğru hareket ederek, 24 saatte dolanımını tamamlar.

Burçlar dışında gök yüzünde, burçlar bölgesinin kuzeyinde 360 yıldız vardır; Büyük Ayı (Ursae Major) bunlardan biridir (bu gruplardan biridir). Güney kısmındaki 406 yıldız ise 27 grup teşkil eder; Kelb-i ekber (en büyük köpek) bunlar arasındadır.

Burçlar, mevsim değişmelerini de gösterir. Bunlardan bazıları sabit olup, Aslan (Lion) ve Akrep (Scorpion) gibi; bazıları değişkendi, Terazi (Libra) gibi.

11. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Maarifetname*, İstanbul 1310, s. 13.

12. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Maarifetname*, Bulak 1250 (H), s. 30-43.

Bu kısımda tek tek gezegenlerin hareketleri, hızlarındaki değişmeler ve düzensizlikler, Güneş'e göre durumları ve yerden uzaklıklarını anlatır. Örneğin Satürn'ün yerden uzaklığını 2299992487 fersah olarak verir.

Eserin bu kısmında, takvimle ilgili olarak, İbrahim Hakkı düşüncelerini şöyle bir şiirle aktarmıştır:

*Anda yok nec (yıldız) Şemsten (Güneşten) gayri,
Garptan Şarka gün gider her gün,
Üç yüz altmış beşinde biri kökün,
Ay'da bir burcu kat eder bilce,
Çun tahavvül eder her ay birine,
Yıl tamamında hem gelir yerine.*

Yine, İbrahim Hakkı astronomi ile ilgili olarak, enlem ve boylam hesapları konusuna da değinmiştir. Bu hesaplamaların nasıl yapılacağını, Erzurum ve civarından örneklerle anlatan yazar, Erzurum ilinin boylamını Haldan Adaları itibarıyla 70 derece ve enlemini 30 derece olarak vermiştir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ayrıca burada on iki hayvanlı takvimden bahsetmesi de ilginçtir. O takvimden bahsederken, şöyle demektedir: 'Hint alimleri, zamanın 12 hayvan üzerine devam ettiğini, her yılın birinin huy ve tabiatını taşıdığını, tecrübe ve imtihan ederek, ispat etmişlerdir. Genel olarak, Türkistan halkı buna bağlanmış; onun hükümlerine göre hareket etmiştir'. İbrahim Hakkı burada da bir şiirle takvimin ayrıntılarını açıklar:

Burada bir noktayı astronomi tarihi açısından açıklamakta yarar vardır. Bilindiği gibi, 12 hayvanlı takvim, ya da daha bilinen adıyla 12 Hayvanlı Türk takvimi, aslında ilk defa Eski Türkler tarafından kullanılmış olan bir takvim olup, Hint'te kullanılan takvimle karşılaştırıldığında birçok yönlerden ayrılır. Aslında temel prensipleri açısından da ayrı bir takvimdir. Özde 12 Hayvanlı Türk takvimi on ikili yıldız gruplarına göre Güneş'in açısız konumlarına dayanılarak şekillendirilmiş bir takvim olup, özde bir yıldız takvimidir. Halbuki Hintlilerin kullandığı takvim Güneş takvimidir. Dolayısıyla İbrahim Hakkı'nın burada verdiği tarihi açıklamanın pek de doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca bu takvim hala Türkistan, Çin ve Hindi Çin'in bazı bölgelerinde kullanılmaya devam etmektedir. 12 hayvanlı takvimi konuyla ilgilenen kişiler zaman zaman halen kullandığımız takvimle karşılaştırılmasını yapmışlar ve bizim takvimimize göre daha az kayma gösterdiğini iddia etmişlerdir¹³.

İbrahim Hakkı, daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi, ilkin Batlamyüs sistemine uygun olarak evren hakkında bir açıklama yapar. Daha

13. Ergin, Osman, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ankara 1952.

sonra 'yeni astronomi' dediği Kopernik sisteminden, yani Güneş merkezli bir sistem hakkında bilgi verir. Bu sisteme uygun olarak gezegenleri hareketleri, hareketlerindeki düzensizlikler şemaların yardımıyla açıklanmaktadır.

Maarifetname'de dikkatimizi çeken hususlardan biri de, güney ve kuzey yarı küreleri ile, doğu ve batı kürelerinin kesitleridir. Burada verilen yer haritası günümüzün ilgili bölgelerin haritalarıyla karşılaştırılınca, bir hayli önemli benzerlikler belirlemek mümkün olmaktadır¹⁴. Bu konuda onun on yedinci yüzyılın eşhur düşünürlerinden ve coğrafya alimlerinden Katip Çelebi'den büyük ölçüde yararlanmış olduğunu biliyoruz.

İbrahim Hakkı'nın *Maarifetname*'de klimatoloji ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. İklim değişiklikleri, rüzgarlar, insan ve iklim arasındaki ilişkiler söz konusu edilmiştir.

Eserde bütün bu bilgilerin yanı sıra, herhangi bir klasik kitapta rastlayabileceğimiz açıklamalar verilmektedir. Örneğin, melekler, cennet ve cehennem, 7 iklim, Kaf Dağı, yer katmanları ve Ademin yaratılışı ve kıyamet günü hakkında da açıklamalar vardır.

İbrahim Hakkı bu açıklamalarından sonra, canlılarla ilgili bazı açıklamalar verir. Onların yeryüzündeki dağılımları ve gelişmeleri konusunda bilgi veren yazarımız, nispeten daha ayrıntılı bir şekilde insan anatomisi hakkında da açıklamalar sunar. İnsanın anatomik yapısının yanı sıra, organlarının işleyişi, (fonksiyonları), embriyolojik gelişimi, sağlık şartları ve psikoloji yapısı hakkında da bilgi verir.

Bazı son dönem düşünürleri, İbrahim Hakkı'nın canlıya ilişkin olarak verdiği bilgi ile on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılmış olan evrim teorisi arasında bazı benzerlikler olduğunu iddia etmişlerdir. Hatta bazıları daha da ileri giderek, evrim teorisinden ilk defa İbrahim Hakkı'nın söz ettiğini iddia etmişlerdir. *Maarifetname*'de konuyla ilgili şöyle denmektedir:

*Bu kainat cihan hep tebeddül eyler ümid,
Semadan arza dek ve zerrelerle taharşid,
Cihan-ı kevn, ü fesad üzre mürebbid cavid,
Kemal-i hayat nebat ve kemal-i hayvandır,
Kemal-i hayvan insandır, oldur asıl nivid.*

Eserin yine aynı kısmında İbrahim Hakkı şöyle demektedir: 'kainatın ilk mertebesi yoğun topraktır. Son mertebesi ise temiz nefistir. Çünkü madenlerin başlangıcı toprak ve suya, sonu bitkiye bitişiktir. Hayvanın da başlangıcı bitkiye sonu insana bitişiktir'.

14. Erzurumlu İbrahim Hakkı, aynı eser, s. 142.

İbrahim Hakkı'nın gerek şiir olarak verdiği açıklama gerekse nesir olarak verdiği bilgiler bütün olarak değerlendirilecek olursa, onun cansızdan başlayarak canlıya ve nihayet insana doğru giden bir gelişim ve değişim sürecini anlatmaya çalıştığı ortaya çıkar. Basit ve gelişmemişten gelişmiş ve karmaşık yapıya doğru bir süreç söz konusudur.

Evrim konusuyla ilgili erken tarihli çalışmalar incelendiğinde, aslında gelişme ve değişme fikrinin ilk defa Charles Darwin'de ortaya çıktığı, çok daha erken tarihlerde bu konuda bilgi olduğu ortaya çıkar. Her ne kadar, çok işlenmemişse de bunlardan birisi de doğa filozofları arasında adı geçen Anaksagoras'tır. O canlıların balık kökeninden geldiğini söylemiştir. Daha sonra, Aristoteles'in canlılarla ilgili açıklamalarında canlıların basitten gelişmiş ve karmaşık bir yapıya doğru seyrettiğini ifade etmiştir ve bu prensibe dayanan bir de sınıflama vermiştir. Daha sonraki yüzyıllarda da benzeri görüşlere rastlanmaktadır¹⁵. Özellikle de on sekizinci yüzyılda yaşamış bazı biyologlarda bu gelişim ve değişim fikri yaygın olarak işlenmiştir. Bunlar arasında Buffon, Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin ve Lamarck zikredilebilir.

Charles Darwin'deki evrim anlayışına gelince, her ne kadar özde değişim ve gelişme fikirlerini temele koymuşsa da, bütün bu söz konusu edilen bilim adamlarındaki görüşlerden ana noktalarda ayrıldığı görülür. Her şeyden önce Darwin değişim sürecinin sınırsızlığı ve tesadüfiliği üzerinde durmaktadır¹⁶. Daha sonra ona yöneltilen tenkitler de daha çok bu noktalarda yoğunlaşmıştır.

Darwin'in aksine, Aristo ve ondan esinlenerek gelişme ve değişme fikrini savunanlar bu görüşün temeline canlıdaki gaye fikrini koymuşlardır. Temel fikir doğada bir plan olduğudur. Hiçbir şey tesadüfi değildir.

Evrimle ilgili görüşlerin bilimsel emele oturtulması için ise on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmiştir. Embriyoloji, genetik ve hücre bilim konusundaki çalışmalar evrim fikrinin bilimsel bir şekilde tartışılmasını sağlamıştır. Embriyolojinin kurucusu olan Ernst von Baer bütün canlıların başlangıçta basit bir yapıya sahip olduğunu; tek bir hücreden meydana geldiğini, daha sonra gelişip, hücrenin özündeki yapıya göre belli bir canlıyı meydana getirdiğini iddia etmiştir. Aynı şekilde karşılaştırmalı anatomi çalışmaları yapmış olan Cuvier, Blumenbach, Meckel, Rathke ve Oken gibi bilim adamları bu konuyla evrim konusunda yoğun çalışmalar yapmışlardır. Ancak onların hiç birinin Darwin'in evrimle ilgili görüşlerini pek kabul etmemişlerdir.

Embriyoloji, filogeni ve genetik bilimlerinin yanı sıra, paleoantropoloji çalışmaları da bu yöndeki tartışmaları yönlendirmiştir.

15. Singer, Charles, A Short History of Scientific Ideas to 1900, Oxford, s. 46-50.

16. Charles Darwin, Origin of Species, London 1859.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Maarifetname*'de ele aldığı ilginç konulardan birisi de halk sağlığı ile ilgilidir. Burada şu noktayı da belirtmekte yarar vardır ki, o sadece bu konuda bazı açıklamalar vremenle yetinmemiş, zaman zaman tekrar aynı noktaya dönerek önemli olanları vurgulamıştır. Burada onun verdiği açıklamalardan alıntılar verelim. İbrahim Hakkı 'yazın Güneş'ten sakınmak, gölgeli yerlerde gezip, oturmak, safrayı yok eden, soğuk yiyecekler yemek ve içeceklerden kaçınmak, bol sulu sebze ve meyveler yemek, yazın hafif ve kışın kalın giyinmek, kışın nispeten ağır yiyecekler yemek, organları kullanıp, işlerliklerini muhafaza etmek, fazla şer ve fazla pısrıklıktan kaçınmak gerekir'.

Bu arada zaman zaman besinlerin medikal özellikleriyle ilgili açıklamalar da vermektedir. Örneğin ona göre, leblebi, bel ve diş ağrılarına iyi gelir; sesi berraklaştırır ve yararlı bir besin maddesidir. Burada biz ancak sadece son noktada İbrahim Hakkı'nın görüşlerine katılabiliyoruz. Nane konusunda ise şöyle demektedir: 'nane mideyi kuvvetlendirir; sindirime yararlıdır'. Burada verilen açıklamanın günümüz bilgisine göre doğru olduğunu söylemek mümkündür. *Maarifetname*'de bu konuda verilen örnekleri artırmak mümkündür¹⁷.

Halk sağlığı ile ilgili olarak İbrahim Hakkı temizlik, uyku, cinsi münasebet, yemek yemek, konuşmak ve giysilerle ilgili günümüzde de uyulması gerektiğini kabul ettiğimiz öğütler veriyor; öneriler getiriyor.

İbrahim Hakkı'nın *Maarifetname*'de ele aldığı önemli konulardan biri de tipoloji diye nitelendirebileceğimiz kıyafetname kısmıdır. Şiir şeklinde kaleme alınmış olup, bu kısım hakkında daha iyi bir fikir verebilmek için bir iki örnek verelim:

'Kim ki boyu tavil,
Sade dil olur cemil,
Kim ki boyudur kesir,
Hilesi vardır kesir,
Kim ki vasat boyludur,
Akil ve hoş huyludur'.

Kıyafetname'nin bir başka yerinde ise şöyle denmektedir:

'Başı küçük akli az,
Olsa ona deme naz,
Yassı ise fark-ı ser,
Sahibi çekmez keder.
Cildi sri berk olan,
Hayreder etmez, ziyan.
Akraa olma yakın,
Bed huy olur pek sakin.

17. Claus, P. Edward, ve Varro Tyler, *Pharmacology*, s. 196-197.

Bu aktarılan kısımdan da anlaşılacağı gibi, İbrahim Hakkı vücudun çeşitli kısımlarının fiziki özellikleriyle, örneğin yüz, cilt, kafa şekli, vb. kişinin karakterleri arasında ilgi olduğunu söylemektedir.

Aslında bu konu eski tarihlerden itibaren insanların dikkatini çekmiş ve çok işlenmiş bir konudur. Örneğin Eski Çin'de bu konuda bilgi bulmak mümkündür. Aynı şekilde, eski Yunan'da da bu konuda yorumlara rastlanmaktadır. Buna bir örnek olarak, on dokuzuncu yüzyılda yaşamış Hekimbaşı Msutafa Behçet Efendi'nin bir şiirini verebiliriz:

*Safra ve dem-u balgam-u sevda ki bu dördür,
Herbirleri bir levu ile kılmış çu tekevün
Bir dört ile terkip olunan tıynet-i insan,
Benzer ki cibilli ola tabında tevellin*

Bu konu günümüzde daha çok psikoloji içinde ele alınmaktadır. Konuyla ilgilenenler arasında Sigmund Freud'u, Carl Güstav Jung'u ve nihayet Ernst Kretschner'i sayabiliriz. Kretschner 400 kadar hasta üzerinde yaptığı istatistiksel araştırma sonucunda insan vücudunu iki ana grupta toplamıştır:

1. Çehre ve kafa;
2. Beden yapısı.

Kretschner belli başlı 4 ana insan tipi ayırmıştır. Bunların her birinin ağırlık, şekil ve uzunluklarına göre, tanımını vermiştir. Örneğin atletik yapıyı şöyle belirlemektedir: 'atletik tip, iskelet, kas ve derisi gelişmiş, uzunca boylu, geniş omuzlu, çekik karınlı, adaleli bacaklı olur. Sert yüz hatlarına sahiptir'¹⁸.

Eserin söz konusu edilen kısımlarına müteakiben, insan için bilginin önemi, insan ve hayvanı ayıran en büyük farkın bilgi olduğu, Kur'anın önemi ve bu konudaki yardımları, Hz. Peygambere tabi olma, dini hükümler, öteki Dünya, ruh temizliği, akıl, zikir ve özellikleri, evliya hikmeti ve faziletleri, tasavvuf fırkaları anlatılmaktadır.

Eserin sonuç kısmı, ahlak ve muaşeret ile ilgilidir. Güzel ahlakın öneminden, eğitim ve öğretimin prensiplerinden, alim kişinin dikkat etmesi gereken kaidelerden, köle ve efendisinin davranışlarının esasları, akrabaların birbirlerine nasıl muamele etmesi gerektiği ve alimlerin, velilerin ve de fakihlerin (hukukçuların) davranışlarının nasıl olması gerektiği konusunda bilgi verilmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, her ne kadar Erzurumlu İbrahim Hakkı genelde bir din alimi ise de ve bu yönde isim yapmışsa ve etkin olmuşsa

18. Kretschner, Erst, Beden Yapısı ve Karakter, çev. Mümtaz Tarhan, Ankara 1942.

da, pozitif bilimlerle de yakından ilgilenmiş, bunlardan özellikle astronomiye yakın ilgi duymuştur. Klasik bilgiyi çok iyi hazmetmiş olan İbrahim Hakkı'nın astronomi konusunda, dönemine nispetle modern bilgiye sahip olduğu, en azından Avrupa'da o dönemde geçerli olan astronomi sistemini bildiği görülmektedir. Ayrıca, her ne kadar o diğer pozitif bilimlerle de ilgilenmiş ve açıklamalar yapmışsa da, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, belli bir düzeyin üstüne çıkmamıştır; verdiği açıklamalar basittir. Bunun en güzel delili matematik konusundaki açıklamalarıdır.

Ayrıca biyoloji konusundaki açıklamaları değerlendirilecek olursa, daha çok klasik bilgiyi aktardığını söylemek mümkündür. Burada verilen anatomi bilgisi bunu bize göstermektedir.

İbrahim Hakkı sadece *Maarifetname*'de değil, diğer bazı eserlerinde de astronomiye ilgisini ve bu konudaki bilgisini göstermiştir. Bunun en ilginç örneklerinden biri de, Tillo'da yaptırdığı Hoca'sının türbesidir. 22 Mart sabahı Güneş Şeyh'in mezarını aydınlatmaktadır.